

В.В. Небрат

**СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИТОКИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ
ТА ДЕРЖАВНОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ
СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ XVI–XVIII ст.**

Стаття присвячена історико-теоретичному аналізу процесу формування концептуальних засад вчення про державу та державне господарство в українській суспільній думці XVI–XVIII ст.

Ключові слова: держава, державне господарство, природне право, теорія суспільного договору, принцип спільного блага, українська суспільно-економічна думка.

В.В. Небрат

**СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИСТОКИ ТЕОРИИ ГОСУДАРСТВА
И ГОСУДАРСТВЕННОГО ХОЗЯЙСТВА В УКРАИНСКОЙ
ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ XVI–XVIII вв.**

Статья посвящена историко-теоретическому анализу процесса формирования концептуальных основ учения о государстве и государственном хозяйстве в украинской общественной мысли XVI–XVIII вв.

Ключевые слова: государство, государственное хозяйство, природное право, теория общественного договора, принцип общественного блага, украинская общественно-экономическая мысль.

V.V. Nebrat

**SOCIALLY-PHILOSOPHICAL SOURCES OF THEORY OF STATE AND
STATE ECONOMY IN SOCIAL SCIENCE OF UKRAINE XVI–XVIII cent.**

The article is devoted the historical and theoretical analysis of forming of conceptual bases of theory of state economy in social science of Ukraine XVI–XVIII cent.

Keywords: state, state economy, natural right, theory of public agreement, principle of public benefit.

Постановка проблеми. У сучасній економічній науці чільне місце посідає теорія економіки державного сектора, репрезентована такими найбільш розвинутими складовими як суспільний вибір, публічні фінанси та економіка суспільних благ. Досвід ринкової трансформації вітчизняної економіки та світова практика переконливо

© В.В. Небрат, 2009

засвідчують ключову роль державного господарства в процесі економічного та соціального розвитку суспільства. Жодна економічна система не спроможна усунути або замінити державу як базовий соціальний інститут. Водночас у різних національних моделях співвідношення приватного та державного секторів, економічний зміст і конкретні форми їхньої взаємодії виявляються суттєво відмінними. За умов глобалізаційних викликів і загроз, пов'язаних із диверсифікацією кризових явищ, особливого значення набуває проблема місця держави в соціо-економічній моделі функціонування та розвитку суспільства. Завдання становлення ефективної національної економіки та розвитку демократичних інститутів в Україні актуалізують необхідність наукового аналізу інституційної взаємодії держави та суспільства, процесу генези та розвитку державного господарства через комплексне застосування історичного, практичного та теоретичного підходів.

Обраний для дослідження період характеризується активним завоюванням і поширенням гуманістичних і реформаційних ідей та переміщенням центру уваги від питань натурфілософії до соціально-філософської проблематики. Відтак, його можна вважати ключовим щодо формування витоків теорії державного господарства в українській суспільній думці. Прикметно, що початок XVI ст. позначає межу, що розділяє філософську культуру княжої доби та суспільну думку Відродження, середньовічну традицію теоцентризму та ідеологію гуманізму нового часу, консерватизм візантійської традиції та утвердження космополітичного модерну. Натомість у XVIII ст. відбулася друга якісна зміна суспільної свідомості, що знайшла відбиття у формуванні академічної науки, а саме: перехід від філософського осмислення сутності суспільних відносин до прагматичного аналізу законів функціонування та еволюції соціально-економічної системи. Відтак, у даній статті охоплено період від зародження до наукового оформлення теорії держави та державного господарства, що характеризується якісними змінами у свідомості, суспільній думці та політичній діяльності:

Аналіз досліджень і публікацій. Ретроспективний аналіз української суспільної думки XVI–XVIII ст. на предмет виявлення її економічної складової в різний час проводили С.М. Злупко [3], Л.Я. Корнійчук [4], Ю.М. Бажал [16], А.О. Смолка [15], Т.І. Дерев'янкін [2]. Ґрунтовним є дослідження історії філософських поглядів українських мислителів вказаної доби. Розвідки в цій царині здійснили Д.І. Чижевський [19], В.М. Нічик [6], І.В. Паславський [10], та ін. Висвітлення духовно-інтелектуальної спадщини українського

народу доби Реформації та Бароко знайшло відбиття у працях істориків М.С. Грушевського [1], В.К. Липинського [5], О.П. Оглобліна [7], В.А. Смолія [14], Н.М. Яковенко [20], З.І. Хижняк [18] та ін.

Невирішена частина загальної проблеми. Разом з тим, питання генези теорії держави та державного господарства не були предметом спеціальних досліджень, а розглядалися здебільшого у контексті загально-історичних екскурсів.

Метою статті є виокремлення теоретичних витоків і концептуальних засад вчення про державне господарство на основі узагальнення головних чинників і напрямів розвитку української соціально-філософської думки XVI–XVIII ст.

Основні результати дослідження. Формування поглядів на державу та суспільне господарство розпочалося в межах релігійно-філософського світогляду середньовіччя та продовжувалося в ході секуляризації суспільної свідомості. На межі XV–XVI ст. відбулася докорінна зміна умов соціально-економічного та духовного буття народу України. Насамперед, внаслідок інкорпорації українських земель до складу спочатку Литви, а пізніше – Польщі, відбулася остаточна втрата решток державності Київської Русі та самоуправління. Проте період від середини XVI до кінця XVIII ст. в українській історії позначений потужним розвитком культури, мистецтва, соціально-філософської думки. Як зазначав М. Грушевський, духовне піднесення відбувалося «під впливом релігійно-національної реакції і зв'язаного з ним культурного українського руху» [1, с. 4]. За характером осмислення соціальних змін в суспільній свідомості цей період може бути визначений як доба гуманізму та нового часу, що позначився активним засвоєнням ідей західноєвропейського Ренесансу та Реформації.

Центральною ідеєю гуманізму була актуалізація можливостей, закладених в індивіді, обґрунтування ідеї особистої свободи як головної передумови реалізації сутнісних сил людини та основи справедливого суспільного ладу. Поширення ренесансного гуманізму засвідчує істотне розширення кругозору вітчизняних мислителів, яких вже не задовольняв спосіб мислення, усталений в культурі Київської Русі. Серед чинників цього процесу варто виокремити такі: розвиток товарного виробництва, що супроводжувався становленням систематичних господарських та соціальних відносин; поява великої кількості незалежних міст і збільшення чисельності вільних громадян; інтенсифікація економічних, культурних та освітніх зв'язків із Західною Європою.

Особливості українського гуманізму як напряму суспільної думки зумовлені декількома потужними групами чинників. Насамперед це взаємозв'язок проблеми національної самоідентифікації та державотворення. Так, зачинателі гуманістичної культури в Україні XV–XVI ст. Юрій Котермак-Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський-Роксолан та ін. після здобуття вищої освіти в західноєвропейських навчальних закладах працювали в так званому Руському воєводстві Польської держави. Більшою чи меншою мірою українські мислителі усвідомлювали свою національну належність і дбали про рідну культуру незалежно від місця своєї просвітницької діяльності. Проте значна частина українських гуманістів писали свої праці латинською, німецькою та польською мовами. Важливо відзначити, що вони виявили себе в практичній діяльності на терені державного управління – на посадах канцлерів, секретарів магістратів, придворних дипломатів. Це засвідчує не лише високий рівень освіти, але й авторитет і громадське визнання українських гуманістів, їх державне мислення та значний потенціал суспільно-реформаторської діяльності, що не раз виявлялися й пізніше, в добу ринкових перетворень.

Специфіка розвитку ідей гуманізму в Україні пов'язана також із особливостями менталітету та традиціями духовної культури, в якій завжди домінували етичні цінності та гуманістична спрямованість. Ще одна група чинників – експансія католицизму та релігійні утиски українців. Таким чином, поширення та розвиток ідей гуманізму в Україні відбувалося, з одного боку, в загальноєвропейському руслі й у тісному зв'язку із загальноєвропейськими тенденціями, а з іншого – в контексті особливих історико-культурних традицій і зовнішньополітичних чинників.

Особливі соціально-економічні умови в Україні у першій половині XVI ст. сприяли поширенню та розвитку ідей раннього, чи етикофілологічного, гуманізму, пов'язаних із вивченням і викладанням риторики, граматики, поезії, історії та моральної філософії на базі класичної античної освіти. Проте вже у другій половині XVI ст., у зв'язку з посиленням національного, соціального та релігійного гніту з боку польської шляхти (Люблінська унія 1569 р.) і католицької церкви (наступ контрреформації на чолі з орденом єзуїтів), українські мислителі-полемісти все частіше зверталися до проблем, які хвилювали представників пізнього Відродження, а також реформаторів церкви. Їхні інтереси поширювалися в теологію, натурфілософію, природознавство. З'явилися праці, присвячені питанням соціального устрою суспільства, вдосконалення державного управління, проблемам війни

та миру тощо. Тобто відбувалося зміщення центру уваги від загальнокультурних до суспільно-економічних проблем.

Одним із важливих напрямів теоретичних пошуків у працях вітчизняних гуманістів XVI ст. є роздуми про походження та сутність держави, форми державного управління та зміцнення влади, шляхи вдосконалення та розвитку суспільства. Найбільш важливим здобутком соціально-філософської думки України цієї доби є обґрунтування ідеї освіченої монархії, обмеженої законом, як ідеалу державного устрою. Одними з перших у Європі українські гуманісти заперечували божественне походження влади та держави, виступили проти підпорядкування світської влади духовній, відстоювали невтручання церкви в державні справи. Таким чином, вони розглядали проблему держави зі світських, а не теологічних міркувань, що було значним кроком до вивільнення політичної думки від теології, секуляризації науки й філософії як незалежних від релігії сфер знань.

У цей час в Україні відбувалися потужні релігійно-суспільні зрушення, пов'язані з колізіями взаємин київського православ'я, греко-католицької та римо-католицької церков. У розвитку реформаційного руху в Україні значну роль відіграли братства, що становили об'єднання широких верств українського народу демократичного напрямку та стали ідеологічними осередками боротьби проти національного та релігійного гноблення. Діячі братського руху виступали із критикою світської та духовної ієрархії, ставили питання про усунення соціального зла, найвищою метою вважали суспільне благо. У творах Юрія Дрогобича, Павла Русина із Кросна, Станіслава Оріховського-Роксолана наголошувалося на необхідності поширення освіти та науки, ролі зв'язків із Західною Європою, інтеграції в європейський культурний процес. Діяльність братств, активними учасниками яких були Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Захарій Копистенський, Йов Борецький, Петро Могила та ін., була підпорядкована ідеям економічного підприємництва, справедливості, правової рівності, політичної свободи та громадянського служіння. Світогляд представників братського руху знайшов глибоке відображення в тогочасній полемічній літературі. Христофор Філалет у своїй книзі «Апокрисис» наприкінці XVI ст. висловив нові погляди на співвідношення держави та церкви, що включали ідею суспільного договору як основи формування державних інститутів. Засновник і активний діяч Львівського братства Юрій Рогатинець проголошував «народну користь» найвищою метою, а працю задля спільного блага, діяльне, а не споглядальне життя – шляхом досягнення цієї мети для всіх і вдосконалення кожної окремої людини.

Ідея розмежування держави та церкви, світської й духовної влади, що складає підмурок Реформації як панєвропейського суспільно-політичного руху, становить основу утвердження нових соціальних інститутів, властивих історичному періоду формування національних ринків і держав. Видатний представник суспільно-політичної, філософської й економічної думки XVI ст. в Україні Станіслав Оріховський-Роксолан у своєму зверненні до папи наголошував: «Не з італійцем маєш справу нині, а з русином; не з папським, а з королівським підданим» [17, с. 7]. Тим самим йшлося про підпорядкування світській владі (на відміну від церковної), тобто формування інституту громадянства, за якого «підданство» передбачає не лише обов'язки, а й права. Наслідуючи дух реформаційного вчення, українські гуманісти відстоювали ідею незалежності світської влади від церковної, секуляризацію церковних інституцій від державних.

У душі передової тенденції, що одержала свій подальший розвиток у модерній західноєвропейській філософії XVII–XVIII ст., у контексті поширення ідей реформації актуалізувалося питання про походження держави. Новий імпульс у своєму розвитку отримали теорії природного права та суспільного договору. Перші спроби природного пояснення суспільних явищ і, в тому числі державної влади, було зроблено ще в добу античності, проте цілісне вчення про небожественне походження держави виникло в добу Відродження. Українські мислителі XVI ст. також пояснювали виникнення держави потребою людей в об'єднанні зусиль, що веде до утворення суспільного союзу. Зокрема, вже згадуваний видатний публіцист і філософ Станіслав Оріховський-Роксолан називав дві причини: «Насамперед, вроджений нам гандж, який вимагає взаємної допомоги, а потім вроджена схильність одного до другого, яка нас немовби клеїть, поєднує і ніби вузлом в'яже» [17, с. 7]. Наведений вислів оприявнює вагомі підстави для створення держави як форми асоціації, соціального об'єднання: по-перше, обмеженість індивідуальних зусиль; по-друге, наявність колективних потреб. Водночас, визначення доцільності державних інститутів і державного господарства суспільними потребами та необхідністю асоційованої діяльності тим самим вказує на призначення та межі державної влади.

У творах українських мислителів XVI ст., зокрема Станіслава Оріховського-Роксолана, було викладено ідеї, суголосні основним положенням теорії природного права, яка дістала подальший розвиток у працях Г. Грація, Т. Гоббса, Б. Спінози. Згідно цієї теорії, люди на ранніх етапах становлення цивілізації були рівними, володіли та розпоряджалися всіма благами спільно. Цей «природний» стан характе-

ризувався відсутністю держави та приватної власності. Згодом розвиток господарства та суспільних відносин призвів до порушення принципів рівності і справедливості, тому з метою подолання конфліктів, створення нормальних умов для співжиття та координації спільної діяльності люди уклали суспільний договір. Таким чином, держава виступає результатом угоди про правила соціальної взаємодії, права та обов'язки кожного з учасників союзу.

Трактування держави як союзу вільних людей заради загальної користі, спільного блага передбачає дотримання права та наявність громадянської влади, яка є верховною. Якщо природний стан суспільства базувався на традиційному розумінні справедливості та силі окремого індивіда, що може бути охарактеризований як «війна всіх проти всіх», то перехід до громадянського стану пов'язаний з укладанням суспільного договору, тобто регламентацією особистої свободи заради спільного блага. Відтак держава виступає носієм природних прав усього населення й повинна забезпечити впорядкування релігійного життя, недоторканність власності, поширення освіти, гарантувати безперешкодне ведення торгівлі, вирішення конфліктів, покарання злочинців тощо. Згідно традиції, закладеної мислителями доби Відродження, держава за своїм соціальним змістом є угодою більшості проти меншості, союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх. Такий раціоналістичний підхід, на відміну від релігійного, сформувався в результаті секуляризації церкви та поширення протестантської ідеології.

Центральним етичним принципом суспільно-філософської думки в Україні зазначеного періоду виступає принцип спільного блага (блага народу). Ідеї патріотизму, суспільної активності, служіння своєму народові були провідними в полемічній та освітянській літературі. Вони ґрунтувалися на підпорядкуванні приватних інтересів спільному благу і формували в суспільній свідомості засади громадянського гуманізму. Генеза інституту громадянства передбачала не лише становлення системи державного управління, а й формування національної самосвідомості. Відтак, необхідною умовою існування та розвитку держави Станіслав Оріховський-Роксолан вважав виховання громадян, яке, на його думку, неможливе без освіти.

Важливою компонентою становлення теорії державного господарства було усвідомлення ролі законів як вираження суспільних потреб і норм життя. Зокрема, у творі С. Оріховського «Dialog» дано визначення держави як зібрання громадян, поєднаних узгодженням права і спільною користю, та наведено відомий вислів Цицерона, який закликав: «Щастя народу хай буде найвищим правом!». Розвиток

теорії природного права становить важливий здобуток епохи Відродження та філософії Нового часу. Представники суспільно-філософської думки XVI–XVIII ст. вкладали в поняття природного права особливий зміст. М. Козачинський, Ф. Прокопович, Ст. Оріховський-Роксолан розмежовували природне право та релігійну ідеологію, вважали, що феодальні порядки, підтримувані церквою, суперечать і природному праву, і заповідям Святого Письма. Зокрема, у творах Ст. Оріховського-Роксолана знаходимо судження щодо співвідношення природного права та писаних законів. Мислитель вважав, що найвищим і найдосконалішим є природне право, натомість закони, написані людьми, за потреби можна змінювати. Правова регламентація поведінки передбачає водночас визнання особистої свободи як невіддільного права кожної людини. Таким чином, концепція природного права набувала нового змісту – утвердження загальногуманістичних ідеалів і демократичних прав людини. Ст. Оріховський-Роксолан і П. Русин вважали, що в державі, які створена на засадах справедливості й суспільного блага, людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри, право слідувати вказівкам власного розуму.

Розглядаючи питання про найкращу форму державного правління, про співвідношення королівської влади та сили закону, Ст. Оріховський-Роксолан наголошував на справедливості та ефективності такого устрою, де влада правителя обмежується правовими нормами [8, с. 124]. Дотримання законів при цьому виступає не обмеженням, а запорукою справжньої свободи, «гамівною сорочкою для свавільників». З іншого боку, правова регламентація сприяє впорядкуванню різних сфер управлінської діяльності й визначеності меж державного господарства. «Якщо сам будеш піклуватися про все у державі, – писав учений до короля, – будеш не королем, а дуже нещасним підданним. Хто добрий муж і любить батьківщину, хай застерігає короля від подібного, бо такі його дії суперечать праву будуть незаконними» [8, с. 120]. Ці положення в працях мислителя свідчать про глибоке розуміння ролі соціальних інститутів та їх значення для суспільного поступу і дають підстави стверджувати, що гуманістично-реформаційний рух і тогочасна суспільно-філософська думка мали визначальну роль у генезі правової свідомості.

Добробут громадян, на думку Ст. Оріховського-Роксолана, безпосередньо залежить від улаштування державного господарства, поділу праці та визначення громадянських обов'язків. У відомому зверненні до польського короля Сигізмунда «Про турецьку загрозу слово друге» мислитель зазначав, що правильна організація державного

господарства має враховувати спосіб життя кожного стану: «Хай буде один порядок у шляхти, другий – у священників, інший – у селянина, бо їхні інтереси не збігаються. Всі стани від твого (*короля – В.Н.*) імені матимуть обов'язки. Але всякий шляхтич повинен служити на користь свого краю. Хай жрець постачає воїна. Хай приносить користь і селянин з купцем. Хай всяк і вдома, і на війні республіку підтримує: коли шляхта воює, інші стани вдома залишаються. Одні хай обробляють поля, інші займаються торгівлею, ще інші – служать службу Богові. При такому розподілі обов'язків добре виявляється гармонія в суспільстві, тому що кожен є хазяїном своїх справ, а отже, і сам є ніби цензором своїх багатств. Хай надійний воїн обов'язок має себе утримувати згідно свого статку. Якщо міг би навіть обов'язку не мати, однак хай має» [9, с. 106]. Далі вчений-мислитель обґрунтовує необхідність загального оподаткування як економічної основи держави, вказуючи, що кожен має вносити певну частку зі свого прибутку або ж відбувати повинності – відробітки чи військову службу. Таким чином, у системі суспільно-політичних поглядів утверджувалась ідея участі всіх станів у державному господарстві задля забезпечення спільних економічних і військово-політичних потреб. Водночас, посилювався акцент на господарських аспектах державної діяльності, які набували дедалі більшого значення в міру розвитку економіки.

Дотримуючись визнання суспільного поділу праці як основи господарського життя й добробуту людей, Станіслав Оріховський-Роксолан був противником становості та соціальної ієрархії. У питанні, що вище «талант чи порода», мислитель ставав на бік «таланту». Титули, шляхетство, рід без особистих добродішностей, писав він, стають порожніми символами. Справжньому шляхетству притаманні не стільки велич предків і давності гербів, скільки чеснота. Саме за ознакою відданості суспільним ідеалам, добродішності, державної мудрості радив королю Станіслав Оріховський-Роксолан добирати собі радників. Відтак, у суспільно-політичній думці зазначеного періоду, поряд з ідеями прихильників станової монархії виразно простежується інша лінія, що дає підстави говорити про зародження ідеології освіченої монархії. Так, зокрема, в працях Ст. Оріховського-Роксолана показано бажаний образ «філософа на троні», «який не під дахом, а під небом мешкає» [17, с. 25]. Головною рушійною силою історичного розвитку та суспільного прогресу гуманісти вважали мудрість, розум, освіту, знання. У «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана» автор зазначає, що «ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому містечку, якщо не буде вчитися. Найважче у світі, – продовжує

мислитель, – керувати державою. Та що корисного і гідного короля зробиш ти людям, якщо не будеш вчитися? Яким чином стануть твої громадяни справедливими, чесними, сумирними, якщо ніколи не пізнають принципів справедливості, чесності і миру?» [8, с. 117]. Отже, ідеал соціального устрою та державного управління передбачав особливу роль освіти, законів і суспільної згоди як основ загального блага.

Осередком вивчення суспільних наук на основі природного права та моральної філософії стала заснована в 1632 р. митрополитом Петром Могилою Києво-Могилянська академія. Тут викладались основні положення античної економії Ксенофонта й Аристотеля, канонічної політекономії Середньовіччя, меркантилізму, сільської економії тощо. У вченні про господарство професори Києво-Могилянської академії дотримувалися трактування економічної сфери як невід’ємної складової соціального життя, що підпорядковується загальним законам логіки та етики. Ціннісною домінантою при цьому виступало досягнення суспільного та індивідуального блага. Так, відомий просвітник, історик і філософ, один із найосвіченіших людей в Україні XVII ст. Інокентій Гізель у властивій його творам релігійно-етичній формі виступав на підтримку головних державних інститутів, у тому числі фінансових, засуджував намагання уникнути сплати податків і відбування повинностей. Відомі його філософсько-богословські та історичні праці «Синопис, або Короткий опис про початок російського народу», «Твір про всю філософію», «Мир з Богом людині», «Правдива віра», «Про народ роксоланський і його наріччя» та ін. були спрямовані проти унії й містили характеристику українців як носіїв високої та оригінальної культури. Разом з тим, Інокентій Гізель з позицій ідеї громадянського гуманізму вказував на проблеми тогочасного суспільства та роль держави в їх подоланні [18, с. 83]. Аналізуючи «гріхи государственных правителей», мислитель розкрив істинне призначення державної служби – забезпечення суспільного блага, добробуту та щастя громадян.

Теоретична думка з проблем державного устрою та економічної політики XVI–XVIII ст. знайшла своє довершення в науково-педагогічній й політичній діяльності видатного державного та церковного діяча, письменника, публіциста Феофана (Єлісея) Прокоповича. До трактування суспільно-політичних та економічних явищ мислитель підходив із позицій «природного розуму», що було свідченням подальшого відмежування науки від теології та схоластики, переходу до раціонального ступеню пізнання. Як професор Києво-Могилянської академії він послідовно відстоював і пропагував принципи та ідеї філософів Нового часу. Наукові засади його вчення про

людину, державу, церкву лягли в основу теоретичного обґрунтування реформ Петра I. Визнаючи основою суспільного поступу освіти, розвиток науки, техніки, ремесла, Феофан Прокопович виступав за неупинний розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, зокрема підтримував систему насадження великого виробництва коштом держави, наполягав на необхідності удосконалення системи державних органів управління. За розпорядженням царя учений був змушений залишити Академію та став радником Петра I у проведенні реформ у галузі економіки, освіти й церкви.

Феофан Прокопович вважав економіку і, зокрема, господарську політику складовими етики. Варто зазначити, що на той час (межа XVII–XVIII ст.) не лише в Україні, а й в інших країнах економічні питання висвітлювалися в курсах моральної філософії. Як відомо, Адам Сміт розпочинав свої дослідження також із розробки «Теорії моральних почуттів». Феофан Прокопович наголошував, що етика належить до практичних наук і включає науку про звичаї (зокрема, господарські), економіку та політику. За визначенням мислителя, економіка вивчає господарські звичаї на рівні домашнього господарства чи окремого маєтку, а політика – на загальнодержавному рівні. Відтак, моральний критерій – суспільне благо – виступає найвищим критерієм ефективності господарської діяльності та мірою соціальної значущості держави. Розглядаючи етику як науку, що «навчає правил доброї поведінки», Феофан Прокопович уводить моральний імператив до вчення про економіку та політику. Найвищою метою економіки як вчення про правила, що застосовуються в окремому господарстві, та політики як вчення про норми та правила управління державою, згідно філософсько-економічної концепції мислителя, є досягнення щастя [11, с. 506].

Гуманістична спрямованість світогляду Феофана Прокоповича поєднується в його працях із глибоким теоретичним аналізом реалій тогочасної суспільно-економічної практики. Запорукою достатку вчений уважав знання економії, тобто правил і норм розумного ведення господарства. Він називав такі знання справжнім скарбом, який, на відміну від матеріальних благ, не можна розтратити. Бідність він вважає наслідком недбалості, злодійства та нехтування звичаями доброго господарювання. Аналізуючи економічне вміння розпорядників майна Братського монастиря, Феофан Прокопович зазначає: «Якщо звиклим мерзенним і оспалим шляхом справа далі піде <...> то, хоча всю Україну їм віддай, не буде з того нічого, і такі пани з голоду вимруть» [12, с. 276]. Трактатування економіки та політики через поняття звичаїв і норм, правил дає підстави стверджувати наявність витоків

інституціонального підходу вже в пізньосередньовічній соціально-філософській літературі.

Формування етичних засад теорії господарства знайшло подальший розвиток у світоглядній системі видатного українського філософа світового масштабу Григорія Сковороди. Одним із центральних конструктів його вчення є філософська категорія «сродність», що означає адекватність життя людини його божественному призначенню на землі. На думку мислителя, той, хто займається своїм ділом, принесе й суспільству більше користі, але немає гіршої долі, як «всю жизнь тосковать в несродностях» [13]. Ідеї Григорія Сковороди духовно споріднені з ідеями його сучасника І. Канта щодо важливості морального імперативу, який слугує основою самовизначення індивіду та його соціальної поведінки. Економічний світогляд українського мислителя можна аналізувати на основі філософських, полемічних, поетичних, повчальних творів. Слід визнати, що Григорій Сковорода ніде не згадує окремо економічної науки, він дотримувався ідеї все-світньої Божої економії: «Бог есть лучший астроном, он наилучший эконом» [13]. У цьому світоглядна позиція вченого є близькою до поглядів французьких економістів другої половини XVIII ст. – фізіократів. Ф. Кене та його учні виходили з ідеї про космічний порядок, універсальну гармонію, якій однаково підпорядковані матерія та людське суспільство. Держава не повинна заважати дії законів, які створюють природній порядок, найбільш вигідний людському роду, законів, що встановлюють природне право всіх людей. Ці вічні, незмінні закони підпорядковують собі кожну розумну людину, а держава повинна сприяти досягненню цих законів через поширення просвітницької діяльності, дотримуватись та оберігати їх. Аналізуючи суперечності взаємодії людини зі світом, Григорій Сковорода пропонував шлях досягнення «сродності», тобто взаємоадекватності зі світом, коли людина, не втрачаючи власної ідентичності, здобуває додатковий простір для самореалізації та самозбагачення через соціальну взаємодію в межах держави.

Висновки. Необхідність реформування державного сектора національної економіки в контексті демократичних перетворень актуалізує дослідження теоретичних витоків та історико-політичних умов формування концепції держави та державного господарства в українській суспільно-економічній думці.

У досліджуваний період, коли перемога обмінних відносин, утвердження особистої свободи як основи виокремлення суб'єктів господарювання становили економічну основу становлення державних інститутів, процеси етатизації суспільної свідомості та секуляризація

політичної влади від церковного життя формували підвалини становлення теорії держави та державного господарства. У процесі еволюції соціально-філософської думки та відокремлення її від теології все більшої глибини та предметності набувала розробка економічної проблематики.

Питання державного управління та господарської діяльності становили органічну цілісність у системі соціально-філософських поглядів і, відповідно до інтелектуально-духовної традиції, розглядалися з позицій дотримання природного порядку та забезпечення суспільного блага. Це засвідчують праці Станіслава Оріховського-Роксолана, Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди та інших мислителів, в яких у контексті розробки морально-етичних проблем, що розкривають механізми взаємин між людьми, було започатковано трактування держави як форми врегулювання та гармонізації соціальних відносин.

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — Л. : Наук. думка, 1991. — Том 4 ; XIV–XVI вв. — Відносини політичні. — 536 с.
2. *Дерев'янкін Т. І.* З історії економічної думки на Україні XIII–XVII ст. / Дерев'янкін Т. І., Перковський А. Л. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вип. 16 / Редкол.: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1982. — С. 97—106.
3. *Злупко С. М.* Українська економічна думка: Постаті і теорії / Злупко С. М. — Львів : Євросвіт, 2004. — 544 с.
4. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України : Навч. посібник / Корнійчук Л. Я. — К. : КНЕУ, 2004. — 431 с.
5. *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / Липинський В. — [Репринт. вид.]. — К. : Дніпро, 1997. — 307 с.
6. *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца первой половины XVII – начала XVIII вв. / Ничик В. М. — К. : Наук. думка, 1978. — 298 с.
7. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Любомир Винар ; упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. — 2-ге доп. вид. — Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. — 464 с.
8. *Оріховський-Роксолан Станіслав.* Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана / Оріховський-Роксолан С. // Українська література XIV–XVI ст. / Пер. з лат. В. Д. Литвинова. — К. : Наук. думка, 1988. — С. 113—152.
9. *Оріховський-Роксолан Станіслав.* Про турецьку загрозу слово друге // Українська література XIV–XVI ст. / Пер. з лат. В. Д. Литвинова. — К. : Наук. думка, 1988. — С. 88—113.
10. *Паславський І. В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / Паславський І. В. — К. : Наук. думка, 1984. — 128 с.

11. *Прокопович Ф.* Етика / Феофан Прокопович // Філософські твори. У 3-х т. — К. : Наук. думка, 1979–1981. — Том 2. Логіка. Натурфілософія або фізика. Етика. — 1980. — С. 503—514.
12. *Прокопович Ф.* Найпревелебніший архієпископе київський і галицький, і Малої Русі! Мій найласкавіший во Христі отче, брате й спослужцю! / Феофан Прокопович // Філософські твори. У 3-х т. — К. : Наук. думка, 1980. — Том 3. — С. 274—276.
13. *Сковорода Г. С.* Сад пісень / Сковорода Г. С. // Вибрані твори / [Пер. М. К. Зерова, П. М. Пелеха, В. О. Шевчука; Передм., упоряд. та приміт. В. В. Яременка]. — К. : Веселка, 1983. — 190 с.
14. *Смолій В. А.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1677 рр.) / Смолій В. А., Степанков В. С. — К. : Альтернативи, 1999. — 352 с.
15. *Смолка А. О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. / Смолка А. О. — К. : Задруга, 1996. — 151 с.
16. *Туган-Барановський М. І. та Сковорода Г. С.*: науково-пізнавальна проща до місць життя видатних українців / Туган-Барановський М. І. та Сковорода Г. С. // Матеріали мобільного семінару факультету економічних наук НаУКМА / Упоряд. Ю. М. Бажал. — Київ, 2007. — 60 с.
17. *Українські гуманісти епохи Відродження* : Антологія. У 2 ч. — Ч. 1. — К. : Наук. думка. Основи, 1995. — 432 с.
18. *Хижняк З. І.* Історія Києво-Могилянської академії / Хижняк З. І., Маньківський В. К. — 2-ге вид., допов. і переробл. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 203 с.
19. *Чижевський Д.* Історія української літератури / Чижевський Д. — К. : Академія, 2008. — 567 с.
20. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні в XVI–XVII ст. / Яковенко Н. — Київ : Критика, 2002. — 415 с.

Одержано 14.08.2009.